

Semîn el-Halebî'nin ed-Durru'l-Masûn Adlı Eserinde Mef'ûlün Lehe Dair Tartışmalar*

 Ahmet Şimşek**

Öz: Hicri VIII. yüzyılda yaşamış olan Semîn el-Halebî, Halep'te doğmuş ve uzun yıllar Mısır'da yaşamıştır. Nahiv, tefsir, kırâat, fıkıh vb. alanlarda uzmanlaşmış ve faydalı eserler telif etmiştir. Bu eserlerden bir tanesi de Kur'an'ın i'râb vecihlerini ele alarak değerlendirdiği *ed-Durru'l-masûn fi ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn* adlı eseridir. Bu eserinde müellifin daha çok "eş-Şeyh" olarak nitelediği Ebû Hayyân ve Zemaşşerî arasında bir hakemlik yaptığı söylenebilir. Bununla beraber eser bu hakemlik ile sınırlı bir çalışma da değildir. Zira eserde mütekaddim ve müteahhir birçok âlimin görüşü ele alınmıştır. Çalışmamızda bu tartışma ve ihtilaflardan mef'ûlün leh ile alakalı olanlardan önemli olduklarını düşündüklerimiz ele alınmış ve nahiv ve tefsir literatürü esas alınarak bu tartışmalar hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Semîn el-Halebî, ed-Durru'l-Masûn, Mef'ûlün Leh, Mansûb, İ'râb, İ'râbu'l-Kurân

Atf: Ahmet Şimşek, "Semîn el-Halebî'nin ed-Durru'l-Masûn Adlı Eserinde Mef'ûlün Lehe Dair Tartışmalar", *Artuklu Akademi* 10/2 (Aralık 2023), 143-158.

Discussions on al-Maful an-lah (the causal object) in as-Samin al-Halabi's Work Titled ad-Dhurr al-Masun

Abstract: as-Samin al-Halabi, who lived in the 8th hijri century, was born in Aleppo and lived in Egypt for many years in his lifespan. He is known to have specialized in fields like Qur'anic grammar as well as syntax, Quranic exegesis and recitation, fiqh etc. and He penned some useful works. One of these works is ad-Durr al-Masun fi ulum al-Kitabi al-Maknun, in which he evaluates the Qur'an's aspects of syntax (i'rab). It can be said that the author acted as an arbitrator between Zamahsheri and Abu Hayyan whom he described as "ash-Sheikh" in this work. However, content of the work is not limited to refereeing style in relation. Conversely, in the work, the deductions of many early and later scholars are respectively discussed. In our study, opinions and disagreements regarding al-maful an-lah (the causal object) that we think are important are analyzed and various evaluations are presented regarding available discussions in the work based on the syntax and tafseer literature.

Keywords: as-Samin al-Halabi, ad-Durr al-Masun, al-Mafulu lah (the causal object), al-Mansub, al-I'rab, Qur'anic Syntax

Citation: Ahmet Şimşek, "Discussions on al-Maful an-lah (the causal object) in as-Samin al-Halabi's Work Titled ad-Dhurr al-Masun", *Artuklu Akademi* 10/2 (Aralık 2023), 143-158.

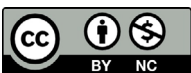
Gönderim Tarihi: 18.01.2023

Kabul Tarihi: 07.08.2023

Yayın Tarihi: 31.12.2023

* Bu makale "es-Semîn el-Halebî'nin ed-Durru'l-masûn Adlı Eserinde Mansûbat İle İlgili Tartışmalar" başlıklı, Dicle Üniversitesi'nde devam etmekte olan tezime dayanmaktadır.

** Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, ahmetshimsek@artuklu.edu.tr
Res. Asst., Mardin Artuklu University, Faculty Of Islamic Sciences, Department Of Arabic Language And Rhetoric, ahmetshimsek@artuklu.edu.tr

Giriş

Semîn el-Halebî H. VIII. asırda yaşamış ve nahiv, kırâat, tefsir, fıkıh vb. ilimlerde otorite olmuş bir âlimdir. Doğum tarihi tam olarak belli değildir. Halep'te doğmuş, belli olmayan bir tarihte Mısır'a gitmiş, uzun yıllar Mısır'da kalmış, oradaki ilmi çevrelerden istifade etmiş ve daha sonra öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. H. 756 (M. 1355) yılında Kâhire'de vefât etmiştir.¹ Birçok eser veren Semîn el-Halebî, ilim dünyasında kendisiyle meşhur olduğu *ed-Durru'l-masûn fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn* adlı eserinde kendinden önceki müfessir ve mu'riblerin Kur'ân ayetleri hakkındaki i'râb ile ilgili yorumlarını zikrederek bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu değerlendirmelerin daha çok hocası Ebû Hayyân, Zemahşerî, Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî ve İbn 'Atiyye etrafında şekillendiği söylenebilir. Bununla birlikte eserde Sibeveyhi, Ferrâ, Ahfeş gibi ilk dönem dil âlimlerinin görüşlerinin tartışıldığı yerler de azımsanmayacak düzeydedir. Ayrıca Nehhâs, Ebû Talib el-Mekkî gibi âlimlerin de görüşleri tartışılmıştır. Semîn el-Halebî'nin *ed-Durru'l-masûn* adlı eseri bir i'râbu'l-Kur'ân çalışması olduğundan i'râbu'l-Kur'ân kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Konunun vuzuha kavuşması için mansûbât ve mef'ûlün leh kavramlarının da açıklanması yerinde olacaktır.

İ'râb, âmilin sebep olduğu, mütemekkin isim² ve müzâri fiilin sonundaki zâhir ya da mukadder eser (etki) olarak tanımlanmıştır.³ Bu eser dört şekilde gerçekleşebilmektedir ve bunlara i'râbın neveleri denilmektedir. Bunlar isim ve fiillerde raf' ve nasb, sadece isimlerde cer ve sadece fiillerde cezmdir. Buna bağlı olarak sonu âmillerden dolayı değişerek i'râbı kabul eden kelimeler mu'rab olarak isimlendirilmektedir. İ'râbın dört çeşidi olduğu için mu'rab kelimelerin de dört çeşidi olmaktadır. İsim ve fiillerde müşterek olan merfû' ve mansûb kelimeler, sadece isim olan mecrûr ve sadece fiil olan meczûm kelimeler. Nahvî anlamların taksiminde mansûb olarak sınıflandırılan öğeler mansûbât olarak isimlendirilmektedir. Mef'ûlün leh de mansûb olan bu öğeler arasında sayılmaktadır. Kur'ân ise Hz. Peygamber'e indirilen kitabın adıdır.

İ'râbu'l-Kur'ân tamlamasının anlamı, Kur'ân'ın i'râbının yapılmasıdır denebilir. Ancak burada vurgulanması gereken husus tamlamadaki i'râb lafzı ile tam olarak yukarıda yapılan i'râb tanımının kastedilmediğidir. Zira Kur'ân, mütevatir olarak ve i'râbı yapılmış bir şekilde okunmuş ve günümüze kadar ulaşmıştır. O halde i'râbu'l-Kur'ân, i'râbı yapılmış Kur'ân'ın bu i'râbının nahvî yönünün açıklanmasıdır denilebilir. Bu bağlamda bu eserlerin yapmaya çalıştığı şey, bir "tevcîh" ve "tahrîc"ten ibarettir. Semîn el-Halebî, eserinde dört yüz yerden fazla, bu iki kelimeyi kullanarak dilsel açıklamalarını ifade etmiştir. Yûsuf el-Îsâvî de i'râbu'l-Kur'ân'ı tahrîc olarak tanımlamıştır.⁴

Mansûbatın bir nevi olan mef'ûlün leh, cümledeki eylemin sebebini bildiren öge olarak tanımlanabilir. Nahivciler mef'ûlün lehin mansûb olma şartları, mansûb ya da harf ile mecrûr olma durumları, elif-lâm ile gelip gelmeyeceği vb. hususları eserlerinde ele almışlar ve bu konularla ilgili çeşitli ihtilaflar söz konusu olmuştur.⁵ Buna bağlı olarak Kur'ân'ı tefsir ve i'râb eden müfessir ve mu'ribler de çeşitli ihtilaflarda bulunmuşlardır. Çalışmamızda, mef'ûlün leh ile ilgili tartışma ve ihtilaflar arasından Semîn el-Halebî'nin *ed-Durru'l-masûn* adlı eseri bağlamında önemli gördüklerimiz ele alınmış ve nahiv ve tefsir literatürü esas alınarak bu tartışmalar hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur.

¹ Abdülaziz Hatip, "Semîn el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/492; Mehmet Nafi Arslan, "es-Semîn el-Halebî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017), 45.

² İsim harfe benzemez ise mu'rab ve mütemekkin olarak adlandırılır. Bk. Ebû Muhammed Bahaüddin Abdullah b. Abdurrahman İbn 'Akil, Şerhu İbn 'Akil 'alâ Elfîyyeti İbn Mâlik, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: el-Mektebetu'l Asriyye, 2011), 3/320.

³ Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Şuzûri'z-zehab*, thk. Abdülgani ed-Dakr (Suriye: eş-Şeriketu'l-Muttahide, ts.), 41. İ'râbın kelimenin sonunun değişimi (ihtilâf) mi yoksa bu değişim sonucu ortaya çıkan etki (eser) mi olduğu hususu nahiv literatüründe tartışmalıdır. Ancak kullanımda i'râb denilince genellikle eser kastedilmektedir. Bk. Radiyyüddin el-Esterâbâdi, *Şerhu'r-Radi'ale'l-Kâfiye*, thk. Yûsuf Hasan 'Umar, Bingâzi (Menşûrâtu Câmi'ati Kâr Yûnus, 1996), 1/71. Bu bağlamda i'râbın ihtilaf olduğunu öne sürenlere göre bu kullanım sebep-müsebbeb ilişkisi bağlamında bir mecâz-ı mürsel olacaktır.

⁴ Yûsuf İbn Halef el-Îsâvî, *İlmu i'râbi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru's-Sumey'i, 2007), 27.

⁵ M. Edip Çağmar, *Alıştırmalarla Nahiv*, ed. Nafi Arslan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 412-414.

1. İhtilaflar

Semîn el-Halebî'nin ed-Durru'l-masûn adlı eserinin baştan sona okunması ve bu okuma neticesinde elde edilen tartışmalı konular arasından seçilen ihtilaflar aşağıda değerlendirilmiştir. Bu ihtilafların seçiminde daha çok müellifin ihtilafın taraflarını zikrederek bu ihtilafa katkı sunması dikkate alınmıştır.

1.1. Mef'ûlün Leh Olma ve Masterların Birbiri Yerine Kullanılmasına Dair İhtilaf

"وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ اِتِّعَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيئًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ..."⁶ ayetinin i'râbı ele alınırken مِنْ أَنْفُسِهِمْ ibaresinin i'râbında ihtilaf edilmiştir. İbn 'Atiyye اِتِّعَاءَ masterının i'râbının hâl veya mef'ûlün leh olabileceğini ancak وَتَثْبِيئًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ ibaresi kendisine atfedildiğinden, matûfun mef'ûlün leh olması mânen yanlış olacağından -zira ona göre infâk "tesbît" için yapılmaz- اِتِّعَاءَ'nin hâl olmasının doğru i'râb olacağını belirtir. Bu itibarla Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *el-Müşkil*'indeki her iki masterın da mef'ûlün leh olduğu şeklindeki⁷ iddiasını reddeder. İbn 'Atiyye aynı zamanda "tesbît" masterının "tesebbut" manasında olabileceği şeklindeki yorumu da reddederek bunun ancak "tesebbut" fiilinin daha önce zikredilmesi hâlinde gerçekleşebileceğinin Arap dili açısından çok açık olduğunu belirtir.⁸

Ebû'l-Bekâ el-'Ukberî, hâl ve mef'ûlün leh olmak şeklinde iki vechin söz konusu olacağını belirtmiştir. Masterın ise aslı üzere تَثْبِيئًا yahut تثبت manasına gelebileceğini belirterek "وَتَثْبِيئًا إِلَيْهِ تَثْبِيئًا"⁹ ayetinde olduğu üzere masterların birbiri yerine kullanılmasının bazen vâkî olduğunu ifade etmiştir.¹⁰ Semîn el-Halebî masterın lâzım olması ya da müteaddî olup takdirin على تلك الثواب من أنفسهم تثبیتاً şeklinde olması durumunda, infâkın sevap beklentisi için yapılması mümkün olduğundan, تَثْبِيئًا'nın mef'ûlün leh olabileceğini belirtir. Takdirin Ebû'l-Bekâ'nın yaptığı üzere من أنفسهم أعمالهم بإخلاص النية şeklinde olması yahut من harfi cerrinin ل manasında olması ve mef'ûlün de أنفسهم olması hâlinde ise mef'ûlün leh olma durumunun belirgin olmadığını ifade eder. Müteaddî masterın lâzım manasında olmasına yönelik soruya da "masterların birbirlerinin yerine kullanılabileceği" şeklinde cevap verileceğini ifade eder.¹¹

İbn 'Atiyye'nin تثبیت'in infâk için mef'ûlün leh olmayacağı şeklindeki iddiasının doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira kişinin nefsinin sabitkadem kılmak yahut nefsinden kaynaklanan imanını/yakînini sağlamlaştırma arzusu için infâk etmesi tabii bir hâl olsa gerektir. Son devir müfessirleri arasında önemli bir yer tutan Tâhir İbn Âşûr'un bu konudaki açıklaması daha uygun düşmektedir. Tâhir İbn Âşûr burada mef'ûlün leh olarak mansûbiyeti, İbn 'Atiyye gibi menetmek yerine bu duruma, "güzel düşmez" diyerek dikkat çeker. Ona göre اِتِّعَاءَ'nin mef'ûlün leh olmamasının sebebi "ibtigâ"nın manasının mef'ûlün lehin kendisinin idmârı ile mansûb olduğu "lâm" ile aynı olması, وَتَثْبِيئًا'nın mef'ûlün leh olmamasının sebebi ise اِتِّعَاءَ'ye tabî olmasıdır.¹² Ancak bu durum, mef'ûlün leh olmayı güzel bir vecih olmaktan çıkarmaya yeterli bir sebep değildir. Nitekim İbn Cinnî de mef'ûlün leh konusunu ele alırken ayetten mülhem olsa gerek لمرضاتك şeklinde bir misal verir.¹³

İbn 'Atiyye'nin تثبیت'in تثبت manasına gelemeyeceği bunun için تثبت'e delalet eden bir fiilin önce zikredilmesi gerektiği şeklindeki iddiasının "وَتَثْبِيئًا إِلَيْهِ تَثْبِيئًا"¹⁴ ayetinde olduğu üzere maksadın mef'ûlün mutlaklık olması hâlinde isabetli olduğunu düşünmekteyiz. Ancak burada mef'ûlün mutlaklık açısından تثبت manasına gelme söz konusu olmasa da belâğî açıdan çeşitli anlamlara atıfta bulunmak bağlamında

⁶ el-Bakara 2/265.

⁷ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekki b. Ebî Tâlib, *Müşkilü'l-râbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 1/140.

⁸ Ebu Muhammed Abdülhakk b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-'Aziz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001), 1/358.

⁹ el-Müzzemmil 73/8

¹⁰ Ebû'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah 'Ukberî, *et-Tibyân fi irâbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1987), 1/216.

¹¹ Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn fi ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn* (Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2016), 2/590.

¹² Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi İbn Âşûr, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-tenvîr* (ed-Dâru't-Tunisiyye, 1984), 3/51.

¹³ Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Luma' fi'l-'Arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt: Dâru'l-Kutubis-Sekafiyye, ts.), 58.

¹⁴ el-Müzzemmil 73/8.

bunun mümkün olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵ Zira müteaddî fiilin lâzım fiile indirgenmesi “... هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ وَلَا الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ...”¹⁶ ayetinde olduğu üzere Arap dilinde vâkî olan bir husustur. Ancak bu durumda anlam, araştırıp soruşturmak anlamındaki تثبت değil, ثبوت’un ve تثبیت’in vâkî olması şeklinde olacaktır. Bu itibarla Semîn el-Halebî’nin “وَتَبَّتْ إِلَيْهِ تَبَّتِيلاً”¹⁷ ayetinde olduğu üzere müteaddî fiilin lâzım fiil yerine kullanıldığı şeklindeki iddiasının burada gerçekleştiği fikrinde değiliz.

Netice itibariyle ister mef‘ûlün “sevâb” olarak takdiri şeklinde nahvî, ister müteaddînin lâzıma indirgenmesi şeklinde belâğî bir takdir ile olsun تثبیت fiilinin olduğu üzere bâkî kalmasının mümkün olduğunu ve bunu ötelemeyi/tevilî gerektirecek bir gerekçenin olmadığını düşünmekteyiz. Binâen aleyh ister hâl ister mef‘ûlün leh olarak takdir edilsin, takdir edilecek fiilin Ebû'l-Bekâ ve Semîn el-Halebî’nin hilafına تثبیت yerine aslı üzere تثبیت olacağı düşüncesindeyiz.

1.2. Tâbi‘lik Durumu Olmadan Bir Fiilin Birden Fazla Mef‘ûlün Leh Almasına Dair İhtilaf

Semîn el-Halebî, “أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُجِيبٌ”¹⁸ ayetindeki حَذَرَ الْمَوْتِ ibaresinin i‘râbını yaparken bu ibarenin mef‘ûlün leh olduğunu ifade eder ve bunun bir mahzurunun olmayacağını zira bir fiilin birden fazla sebebinin olabileceğini beyan eder.¹⁹ Diğer mef‘ûlün leh ise “مِنَ الصَّوَاعِقِ” ibaresi olmaktadır. Bu bağlamda ayet ile ilgili tartışılan husus, bir fiilin birden çok mef‘ûlün leh alıp alamayacağı konusudur.

Nahiv literatüründe bu konu ile ilgili detaylı açıklamalara ulaşamadık. Murâdî, Suyûtî, Sabbân ve Hudârî gibi âlimler mansûb olsun mecrûr olsun mef‘ûlün lehin birden fazla olmasının ancak bedel ya da atf yoluyla mümkün olabileceğini ifade etmiştir.²⁰ Yine Ebû Hayyân, Ebû Alî el-Fârisî’den naklen bir fiilin birden fazla illet ile gerekçelendirilmesinin ancak bedel ya da atf ile mümkün olabileceğini ifade etmiştir.²¹

Bu konu ile ilgili örnek ve tartışmaları daha çok dilsel tahlillerde bulunan tefsirlerde görmek mümkündür. Zemahşerî, “مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى إِلَّا تَذَكُّرًا لِمَنْ يَخْشَى”²² ayetlerinin i‘râbını yaparken تَذَكُّرًا ve لِتَشْقَى ibarelerinden her birinin illet olduğunu belirterek “تَذَكُّرًا”dan bedel olup olamayacağı” şeklindeki bir soruya “ikisinin cinsleri farklı olduğundan bu mümkün olmayacaktır” şeklinde cevap verileceğini belirtir.²³

‘Ukberî, fiilin daha önce bir mef‘ûl alması hasebiyle تَذَكُّرًا’in mef‘ûlün leh olamayacağını belirtir. Zira fiil aynı cinsten başka bir öğeye geçişkenlik (teaddî) sağlayamaz. Ona göre تَذَكُّرًا müstesna olup kelamın takdiri تَذَكُّرًا لِكُنْ أَنْزَلْنَاهُ تَذَكُّرًا ; أَيُّ لِلتَّذَكُّرَةِ şeklinde olacaktır.²⁴ Bu takdirden, ‘Ukberî’nin de تَذَكُّرًا’i mef‘ûlün leh olarak düşündüğünü ancak mezkur fiil yerine mukadder fiilin mef‘ûlün lehi olduğunu düşündüğünü söyleyebiliriz. Semîn el-Halebî, ‘Ukberî’nin yukarıdaki görüşünü naklettikten sonra ‘Ukberî’nin bu görüşünün isabetli olmadığını zira bir fiilin birden çok illet ile ta‘lîlinin câiz olduğunu belirterek ‘Ukberî’nin

¹⁵ ‘Atik Abdulazîz, *‘İlmu’l-me‘âni* (Beyrut: Dâru’n-Nahda’l-‘Arabiyye, 2009), 130.

¹⁶ ez-Zümer 39/9.

¹⁷ el-Müzemmil 73/8

¹⁸ el-Bakara 2/19.

¹⁹ es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, 1/173.

²⁰ Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-darab min lisâni’l-Arab*, thk. Receb Osman Muhammed (Kâhire: Mektebetu’l-Hâncî, 1998), 3/1388; Abdurrahmân b. Ebi Bekr Cemâlüddîn es-Suyûtî, *Heme’u’l-hevâmi’ fi şerhi cem’i’l-cevâmi’* (el-Mektebetu’t-Tevfikîyye, ts.), 2/136; Ebû’l-İrfân Muhammed b. Ali Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân* (Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997), 2/179; Muhammed b. Mustafa el-Hudârî, *Hâşiyetu’l-Hudârî* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2003), 1/395.

²¹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d-darab min lisâni’l-Arab*, 3/1388.

²² Tâhâ, 20/2-3.

²³ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Amr b. Ahmed Zemahşerî, *Tefsîru’l-keşşâf’an hakâiki ğavâmidî’t-tenzil* (Beyrut: Dâru’l-Kitâb el-‘Arâbi, 2002), 3/50-51.

²⁴ ‘Ukberî, *et-Tibyân fi i‘râbi’l-Kur‘ân*, 2/884.

aksi yöndeki görüşünün sebebinin fiilin birden fazla yardımcı öğede (الفضلات) ancak atıf ya da bedel olmak suretiyle amel edebileceği şeklindeki düşüncesi olduğunu ifade eder.

Bize göre bu ayet-i kerimede mef'ûlün lehin teaddüdü ile ilgili bir mesele asıl itibariyle yoktur. Zira ayet-i kerime, fiilin illetini belirtmekte ve sadece bir illetten bahsetmekte diğer illeti ise nefyetmektedir. Dolayısıyla "لتشقى" ibaresi lafzen illet olsa bile mana açısından illet değildir. Nitekim mevzu bahis olan husus, bu çokluğun bir tâbi'lik durumu söz konusu olup olmadan gerçekleşip gerçekleşemeyeceğidir. Burada ise böyle bir durum söz konusu değildir. Bu itibarla تذكرة'in mansûbiyetinin munkatı' müstesna olması hasebiyle gerçekleştiğini ifade edebiliriz.²⁵ İlk ayette de illetin çokluğu söz konusu olmakla beraber illetin yönü farklıdır. من الصواعق, fiilin vukû bulma sebebinin açıklarken حذر الموت, fiilin gayesini ifade etmektedir. İlk mef'ûlün leh türü hasilî, ikinci mef'ûlün leh türü ise tahsilî olarak isimlendirilmiştir.²⁶

Semîn el-Halebî, "وَلَا تُمَسِّكُوهُنَّ ضَرَارًا لِّتَعْتَدُوا", "Zarar verip haklarına tecavüz etmek için onları tutmayın"²⁷ ayetindeki "ضَرَارًا" ibaresinin ise hâl ya da daha belirgin bir şekilde mef'ûlün leh olabileceğini ifade eder. O, ضَرَارًا'in hâl olması durumunda لِّتَعْتَدُوا'nun mef'ûlün leh olacağını ve ضَرَارًا'in mef'ûlün leh olması durumunda لَا تُمَسِّكُوهُنَّ'nun müteallakının لَا تُمَسِّكُوهُنَّ'ni olamayacağını ve bunun illetten illet olacağını belirtmekle yetinir.²⁸ Semîn el-Halebî'nin de belirttiği üzere ضَرَارًا'in تَأْدِيبًا لِّتَنْتَفِعَ gibi bir ifadede olduğu üzere Arap dilinde illetten illet olma durumu vâkidir. Ancak bu ayette böyle bir durumun söz konusu olduğunu düşünmemekteyiz. Zira zarar vermek, hakka tecavüz etmek için gerçekleştirilmez; hakka tecavüz etmek için, zarar verilir. Bu itibarla ضَرَارًا'in hâl لِّتَعْتَدُوا'nun illet olması daha muhtemeldir.

Semîn el-Halebî'nin ilk ayette fiilin illetinin birden çok olabileceğini belirttikten sonra bu ayette üstü kapalı bir şekilde fiilin birden çok illetinin olamayacağına işaret etmesi ve ikinci illetin, birinci illetin illeti şeklinde anlaşılacağını belirtmesi, ilk ifadesinin de ikinci ifadesi bağlamında anlaşılması gerektiğini göstermektedir. Yani mutlak olan ifadesi mukayyet olan ifadesi doğrultusunda anlaşılmalıdır. Dolayısıyla Semîn el-Halebî tâbi'lik olmadan mutlak manada bir illetin çokluğunu savunmamaktadır.

Bu tartışmalar neticesinde tâbi'lik söz konusu olmadan bir fiilin birden fazla illet ile gerekçelendirilemeyeceği kuralının bütün dilciler tarafından kabul edildiği ancak bazı durumlarda farklı yorumlamadan ötürü bazı dilcilerin bunu câiz görüp bazılarının ise câiz görmediği sonucuna ulaşılmıştır.²⁹

1.3. Mef'ûlün Lehin İkinci Mef'ûl Olarak Görülmesi İle İlgili İhtilaf

Semîn el-Halebî, "وَإِذْ قَرَّبْنَا بَكْمَ الْبَحْرِ", "Bir zamanlar biz sizin için denizi yarıdık"³⁰ ayetinde بَكْمَ ibaresinin i'râbını yaparken 'Ukberî'nin bu konudaki görüşünü naklederek bazı eleştirilerde bulunmuştur. Semîn el-Halebî'ye göre kelamın zâhiri açısından buradaki "bâ" aslı anlamı olan alet olma manasındadır. Bunun yanında bâ'nın sebebiyet bildirmesi ya da iltibâs anlamında olma ihtimali de söz konusudur.

'Ukberî, بَكْمَ'nun nasb mahallinde ikinci mef'ûl olduğunu ve bâ'nın lâm manasında olduğunu ifade etmiştir. Semîn el-Halebî buradaki bâ'nın lâm manası olması durumunda anlamının sebebiyet bildirme şeklinde olacağını belirtir. Sebebiyet bildiren bir harf-i cer almış bir kelime için ise mef'ûlün bih olmanın söz

²⁵ Nâsirüddin Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Emvâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arâbî, 1998), 4/22.

²⁶ Mirza Ebû Tâlib el-İsfahânî, *Haşiyetu'l-Behcetü'l-merdiyye fi şerhi'l-Elfiyye* (Zevî'l-Kurbâ, 1974), 1/539.

²⁷ el-Bakara 2/231.

²⁸ es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 2/458.

²⁹ Burada illetin birden fazla olması (teaddüd-ü ilel) konusunun daha çok kelâm, fıkıh usulü gibi alanlarda tartışıldığını ve bu alanlar için gerekli olduğunu belirtmeliyiz. Bu alanlar için oldukça faydalı olan bu tartışmanın nahiv alanına yaygın bir şekilde yansıtılmasının zararları olabilmektedir. Bu ve benzeri tartışmalar Arapça'nın zor bir dil olduğu şeklindeki yaygın kanaati destekler gibi gözükmektedir. Oysa bu teorik bir tartışma olup direkt Arapça ile ilgili bir konu değildir ve bu açıdan tartışılması ise çok doğal bir durumdur. Bu tür konuların nahiv adı altında tartışılması yerine nahiv felsefesi ya da öteden beri adlandırıldığı şekliyle ilelu'n-nahv/nahvin illetleri adı altında tartışılıp öğretilmesinin nahivde tecdid ve islah tartışmalarına faydalı bir katkı olabileceğini düşünmekteyiz.

³⁰ el-Bakara 2/50.

konusu olamayacağını belirtir. Zira nahivcilerin “ضربت زيدا لأجلك” cümlesinde ضرب'nin birinci mef'ûlün bihe direkt olmak üzere iki mef'ûlün bihe müteaddî olduğu şeklinde bir ifadelerinin olmadığını belirtir.³¹

Semîn el-Halebî'nin bâ'nın alet manasında olduğu yönündeki görüşüne katılmadığımızı belirtmeliyiz. Zira Kâsimî'nin de belirttiği üzere “فَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ”، “Bunun üzerine Musâ'ya: ‘Âsân ile denize vur!’ diye vahyettik ve o da ikiye ayrıldı...”³² ayetinde olduğu üzere yarma hadisesi Musâ (a.s)'nın asası ile olmuştur. Ancak alet olarak kabul edilmesi ayrılma hadisesinin Benî İsrâil ile gerçekleşmesi anlamına gelmektedir.

‘Ukberî, zikrettiğimiz üzere sadece bâ'nın lâm manasında olduğunu belirtmekle yetinmiş, Semîn el-Halebî ise bunu, bâ'nın sebebiyet manasına gelmesi olarak yorumlamıştır. Oysa bu ihtimali, “وَيَجُورُ أَنْ يَكُونَ” diyerek ayrıca zikretmiştir.³³ Dolayısıyla buradaki lâm, sebebiyet bildirmeyen bir lâm olmalıdır. Kurtûbî de بكم'ün manasının لكم olduğunu ifade ederek bâ'nın lâm manasında olduğunu belirtmiştir. Beğavî de bu görüşü zikretmiştir. İbn ‘Atiyye ise bunu zayıf kabul etmiştir.³⁴

Mezkur lâm'ın sebebiyet bildirmiş bir lâm olması hâlinde ikinci mef'ûl olarak nitelenmesi Semîn el-Halebî'nin de bahsettiği üzere doğru olmayacaktır. Ancak nahivcilerin cumhûrunun görüşüne göre bu durumda da ikinci mef'ûl denilebilmektedir. Zira onlara göre lâm'ın zâhir olması durumunda bu mecrûr, mef'ûlün leh olarak adlandırılmaz. Bununla birlikte İbn Hâcib, İbn Mâlik ve Birgîvî gibi nahivciler bu mecrûru mef'ûlün leh olarak kabul etmişlerdir.³⁵ Bu durumlarda mef'ûlün lehi, gayr-i sarîh olarak nitelenmek daha doğru olacaktır.³⁶

Müfessirler mezkur anlamların yanında müsâhabe/iltibâs anlamından da bahsetmiştir. Ancak bu anlamı yorumlama konusunda farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Tâhir İbn Âşûr bunu, onlar denize girerken denizin yarılması ve yarılmanın onların yanında gerçekleşmesi olarak yorumlarken Âlûsî, bu mülâbesenin aklî bir mülâbese olduğunu belirterek Allah'ın onları koruyup kollaması anlamında olduğunu belirtir. İbn Âşûr'un görüşüne denizin yarılmasının onlar denize girmeden gerçekleştiği şeklinde bir itiraz yöneltmek mümkündür.³⁷

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız farklı görüşler incelendiğinde bâ'nın sebebiyet manasında olma ihtimali daha ağır basmaktadır. Zira başka bir ayette alet manasında “asâ” ile beraber kullanılmıştır. Bu ayette ise denizin yarılmasının asıl sebebine vurgu yapılarak bu büyük nimetin kendileri için yaratıldığı muhataplara minnet ile ifade edilmiştir. Zira sebebiyet bâ'nın asıl manalarındandır. Bu sebeple önce lâm manasında kullanılmış diyerek sonra da lâm'ın manasının sebebiyet olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Aynı şekilde teaddî için olduğunu ifade eden görüş de bu durumda bâ'nın lâm anlamında olacağını ifade etmektedir. Bu ihtimal de bâ'yı farklı bir harf manasına sokacağından asıl manasının dışına çıkaracaktır. Asıl mana mümkün iken aslın dışına çıkmak ise doğru olmayacaktır. Minnette bulunma bağlamında direkt olarak sebebiyete vurgu yapmak müsâhabet manasından daha uygun olacaktır. Binaenaleyh müsâhabet ihtimalini incelemeyi gerektirecek bir sebep de bulunmamaktadır. Her halükarda ayette geçen كَمْ ifadesinin ikinci mef'ûl olarak nitelenmesinin ancak bâ, isal için olduğu kabul edildiğinde doğru olabileceği, bunun dışındaki anlamlarda ise ikinci mef'ûl olarak nitelenmesinin doğru olmayacağı neticesine ulaşılmıştır.

³¹ ‘Ukberî, *et-Tibyân fi i'rabi'l-Kur'ân*, 1/62; Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 1/350.

³² eş-Şuarâ 26/63.

³³ ‘Ukberî, *et-Tibyân fi i'rabi'l-Kur'ân*, 1/62.

³⁴ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru Taybe, 1998), 1/91; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 1/141; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî - İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dâru'l Kutub el-Misriyya, 1964), 1/387.

³⁵ Mustafâ Hamza İbn İbrâhîm Adalî, *Netâicü'l-efkâr* (İstanbul: İsmailağa Yayinevi, 2019), 88; Molla Salih b. Ahmed el-Gursî, *Haşiyetu't-Tahkîkatu'l-vefiyye* (İstanbul: Mektebetu'l-İrşâd, ts.), 343.

³⁶ Mustafa Galâyîni, *Câmi'u'd-durûs el-'Arabîyye* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1993), 3/46.

³⁷ Şihâbüddin es-Seyyid Mahmud el-Bağdâdî Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîmi ve's-seb'i'l-mesâni*, thk. Ali Abdulbarî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 1/256; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/494.

1.4. Mef'ûlün Lehin İzâfetinin Manevî Oluşuna Dair İhtilaf

Semîn el-Halebî, "...وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ..."³⁸ ayeti bağlamında ابْتِغَاءَ ibaresinin mef'ûlün leh olduğunu ve bunun için gerekli şartların mevcut olduğunu ifade ettikten sonra sahîh olan görüşe göre izâfetinin mahz/halis olduğunu belirtir. Cermî, Riyaşî, Müberrid ve müteahhir bazı âlimlerin ise bunun aksini iddia ettiğini ifade eder.³⁹

Nahivciler mef'ûlün leh olan mastarın izâfetinde ihtilaf ettikleri gibi mef'ûlün leh olmayan ve muzaf olan mastarın izâfetinin halis/mahz olup olmadığında da ihtilaf etmişlerdir. Konumuzla alakalı olduğundan öncelikle genel olarak mastarın izâfesi ele alınıp daha sonra mef'ûlün leh olan mastarın izâfeti tartışılacaktır. Bilindiği üzere, izâfet mahz ve gayr-ı mahz şeklinde kısımlara ayrılmıştır. Mahz izâfette muzafın marifelik veya tahsis kazandığı belirtilmektedir. Muzafın bu iki özelliği kazanması muzâfun ileyhin bir cüzü olduğu ve ondan ayrı olmadığı düşünüldüğündendir. Başka bir ifade ile muzaf ile muzâfun ileyhte bir infisâl/ayırım bulunmamaktadır. İşte mastar muzaf olduğunda bazı âlimler izâfette infisâl olduğunu düşünerek muzafın marifelik ve tahsis kazanmadığını savunmuşlardır. Bu kapsama mef'ûlün leh ve muzaf olan masdar da girmektedir.⁴⁰

Nahivcilerin kahir ekseriyeti mastarın merfû'una ya da mansûbuna izâfetinin mahz/hakikî izâfet olduğu kanaatindedir. Zira semâ'î olarak bu mastarın sıfatının marife gelmesi mastarın marife olduğuna delalet etmekte, bu ise izâfetin mahz/hakikî olduğunu ve bu tür izâfetlerde mastar olan muzafın marifelik veya tahsisi kazanabildiğini göstermektedir. Aşağıdaki beyitler bu hususa delil olarak zikredilmiştir:

إِنَّ وَجْدِي بِكَ الشَّدِيدُ أَرَانِي ... عَاذِرَا فَبِكَ مِنْ عَهْدْتُ عَدُولَا

Sana olan aşırı sevgim bana beni yerenleri sevgim için bahaneler arar gösterdi.

فَلَوْ كَانَ حُبِّي أَمْ ذِي الْوَدْعِ كُلِّهِ ... لِأَهْلِكَ مَا لَمْ تَسْغِهِ الْمَسَاحُ

Eğer senin ailenin malı, (boncuk takan) çocuğun annesine karşı duyduğum sevgi kadar olmuş olsaydı meralar yetmezdi onlara.

Birinci beyitte olduğu üzere semâ'ın marifeye muzaf olan mastarın sıfatının marife olarak geldiğini göstermesi ve ikinci beyitte mastarın tekidinin marife oluşu mastarın marifelik kazandığını göstermektedir. Böylece muzaf olan mastarın marifelik kazandığı ve izâfetinin hakikî izâfet olduğu kanısına varılmıştır.⁴¹

Öte taraftan İbn Berhân, İbn Tarâve gibi bu izâfetin mahz/hakikî olmadığını düşünen bazı âlimler de söz konusudur. Sabbân'a göre bu görüşe mesnet olabilecek tek husus, mansûbuna izâfet edilen mastarın infisâl takdirinde olmasıdır.⁴²

İbn Mâlik, İbn Berhân'ın قيام زيد ve أكل الطعام örneklerinde olduğu üzere bu izâfeti mahz kabul etmediğini ve bunun sebebinin mastarın muzâfun ileyhisini merfû ya da mansûb takdirinde görmesi olduğunu ifade eder. Zira İbn Berhân'a göre bu örnekler حسن الخلق ve العبد ضارب gibidirler. İbn Mâlik bu gerekçenin zayıf bir delil olduğunu belirterek çeşitli yönlerden eleştirir. Bu eleştiriler şöyle sıralanabilir: 1. Muzaf olan mastar muzaf olmayan mastardan daha çok kullanıldığı halde infisâl takdiri, yaygın olan kullanımı nadir olana tercih etmek olacağından bu doğru değildir. 2. Sıfatın mansûb ve merfû'una izâfetinin infisâl takdiri içerdiği müstetir zamir itibariyledir, mastarda ise bu durum yoktur. Dolayısıyla infisâl takdirini gerekli kılacak bir husus ve delil söz konusu değildir. 3. Sıfat ve mamûlü cümlede müfred fiil konumundadır. Mastar ile mamûlü ise sılası fiil olan harf-i masdarî mevkiindedir. Mezkur mevzul marife kabul edildiğine göre onun mevkiinde olan unsurun da marifeliğine hükmedilir. 4. Marifeye muzaf olan

³⁸ el-Bakara 2/207.

³⁹ es-Semîn el-Halebî, ed-Durru'l-masûn, 2/357.

⁴⁰ İbn 'Akîl, Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik, 3/46; Galâyîni, Câmi 'u 'd-durûs el-'Arabîyye, 3/208-209.

⁴¹ Ebû Muhammed (Ebû Ali) Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Ali el-Murâdî İbn Ümmü Kâsım, Tavdîhu'l-mekâsîd ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik, thk. Abdurrahmân 'Ali Suleymân (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2008), 2/787; es-Suyûtî, Heme'u'l-hevâmi', 2/506.

⁴² Sabbân, Hâşiyetü's- Sabbân, 2/363.

mastar marifedir bu yüzden sıfatı ancak marife olur. Eğer izâfesi gayr-ı mahz olsa idi nekra olur ve nekra ile vasıflanırdı. Ayrıca tıpkı marifeye muzaf olan sıfatta olduğu gibi başına ب gelebilir ve muzaf olduğunda elif-lâm alabilirdi.⁴³

İbn Mâlik'in bu açıklamalarından sonra mastarın izâfetinde infisâl takdir etmemenin dil açısından daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. İbn Mâlik, Sabbân'dan farklı olarak mansûba izâfet durumunda dahi infisâl takdir etmemiştir. Bu açıklamalardan sonra mastar olan muzaf mef'ûlün lehin izâfeti ile ilgili ihtilafı ele alabiliriz. Bu izâfetin mahz olduğunu düşünenler yukarıda bahsedilen açıklamalar bağlamında ve çeşitli şevâhid sebebiyle bu kanaate varmışlardır. Bunun aksini iddia eden grup ile alakalı detaylı bir bilgiye rastlayamadık. Müracaat ettiğimiz kitaplarda sadece ileri sürdükleri görüş ve bu görüşün sahipleri zikredilmiştir.⁴⁴ Mastarın muzaf olması ile ilgili genel görüşlerine dair bir bilgiye de rastlayamadık. Sadece mef'ûlün lehin nekra olması gerektiği, dolayısıyla da başına "el" takısı alması durumunda zâit olduğu ve izâfesinin de mahz olmadığı şeklinde bir bilgi aktarımı söz konusu olmuştur.⁴⁵

Bu bilgiye dayanarak mef'ûlün leh olan mastarın izâfetinin neden mahz olmadığına dair bir tahminde bulunulabilir. Cermî ve diğerleri bu sonucu illet olması durumunda mastarın genel bir özellik (illet olma) taşıyor olması ile ilişkilendirmiş olmalıdır. Bu açıdan tarife gerek yoktur. Nitekim Ebû Hayyân; Cermî, Riyaşi ve Müberrid'in mef'ûlün lehin nekra olması gerektiği şeklindeki düşüncelerini ifade ettikten sonra bunun sebebinin illetten maksadın sebebi açıklamak olduğu, bunun için ise nekra olmanın yeterli olduğu şeklindeki düşünce olduğunu belirtir. Ancak Ebû Hayyân, bu görüşü kabul etmez ve zat ile beraber sebebin muhatap tarafından bilinmesinin de mümkün olduğunu belirterek karşı çıkar; Sibeveyhi ve cumhûrun da görüşünün bu yönde olduğunu belirtir.⁴⁶ İbn Mâlik ve Ebû Hayyân'ın itirazları göz önüne alındığında mef'ûlün lehin ve mastarın izâfetinin mahz olduğu yönündeki görüşü tercih etmek daha doğru gözükmektedir. Yukarıda verilen örnekler incelendiğinde anlamın da bu görüşü destekler nitelikte olduğu fark edilecektir.

1.5. Mef'ûlün Lehini ve Mualllel Fiilin Fâilinin Bir Olmasına Dair İhtilaf

"هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا..."⁴⁷ ayetinin i'râbı yapılırken خَوْفًا'in i'râbının bir vechinin de mef'ûlün leh olup olmayacağı ile alakalı bir ihtilaf söz konusu olmuştur. 'Ukberî, خَوْفًا وَطَمَعًا'in mef'ûlün li eclihî olduğunu ifade eder ve bu görüşünü gerekçelendirmez. Zemahşerî ise bunun direkt olarak mümkün olamayacağı ve bazı teviller ile mümkün olabileceği sadedinde açıklamalarda bulunur. Ona göre bu ancak bir muzaf takdiri إرادة خوف وطمع ya da fiillerin وإطماعاً وإخافة manalarında olması durumunda mümkündür. Zemahşerî'ye göre bunun sebebi illetin fâili ile fiilin fâilinin farklı olmasıdır. Zemahşerî bu ihtimalin yanında yine muzaf takdiri ile ya da olmadan خَوْفًا وَطَمَعًا öbeğinin برق kelimesinden hâl ya da muhataplardan hâl olabileceğini belirtir.⁴⁸

Semîn el-Halebî'ye göre خَوْفًا وَطَمَعًا'in âmilleri mahzûf mastar olma ya da nasb mevkiinde hâl olma ihtimalleri söz konusudur. Hâl olması durumunda sâhibu'l- hâl يُرِيكُمْ fiilinin ilk mef'ûlü ya da mübalağa kastıyla البرق olabilir. Semîn el-Halebî bu ihtimalleri aktardıktan sonra mef'ûlün leh olma ihtimali üzerine Zemahşerî ve 'Ukberî'nin görüşlerinden bahseder ve Zemahşerî'nin yaptığı itiraza cevap verilebileceğini belirtir. Buna göre يُرِيكُمْ fiilindeki mef'ûl fâil kuvvetindedir zira mana يجعلكم رائين şeklindedir. Nâbiğa ez-Zubyânî'nin şu beyitlerinde de buna bir şahit vardır:

وَحَلَّتْ بُيُوتِي فِي بَفَاحٍ مَمْنَعٍ ... يُخَالُ بِهِ رَاعِي الْخَمُولَةِ طَائِرًا

⁴³ Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh et-Tâi İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, thk. Abdurrahman es-Seyyid - Muhammed Bedevi (İmbaba: Hicr, 1990), 3/228.

⁴⁴ Ebû Hayyân, *İrtisâfu'd-darab min lisâni'l-Arab*, 3/1387; İbn Ümmü Kâsım, *Tavdihu'l-mekâsid*, 1/307; Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 2/184.

⁴⁵ Ebû'l-Bekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm İbni'l-Erkâm, 1999), 148; İbn Ümmü Kâsım, *Tavdihu'l-mekâsid*, 1/103.

⁴⁶ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 7/244.

⁴⁷ er-Ra'd, 13/12.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/518; 'Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, 2/754.

جداراً على أن لا تُنالَ مَقَادَتِي ... ولا يسوقى حتى يَمُتْنَ خرائراً

Ulaşılmaz bir tepededir evim benim,

Develeri otlatan çobanı kuş sanırsın orada

Zorlanmayayım diye yaptım bunu itaate

Ve yaşasın diye ölene kadar, zevcelerim azade

Bu beyitte خَلَّتْ fiilinin fâili بِيوتِي dir. İlet olan جداراً mastarının fâili ise mütekellimdir. Böylece fiil ile illetin fâili farklı olmuş olmaktadır. Ancak خَلَّتْ بِيوتِي den maksat جداراً بيوتِي olunca bu mümkün olmuştur.⁴⁹ Zemahşerî'nin وَظَمَعًا وَخَوْفًا in manalarında olması durumunda mef'ûlün leh olarak düşünülebileceği yönündeki görüşü dikkate alındığında aynı şeyin pekâlâ fiil için de düşünülebilmesi mümkündür. Bu itibarla يريمك fiilinin ترون olarak düşünülmesi durumunda da وَظَمَعًا وَخَوْفًا in mef'ûlün leh olabileceği kanaatine varılabilir. Ancak bu tevile gitmek yerine ilk olarak belirtilen إرادة خوف وطمع tevili daha kolay anlaşılabilir bir tevil olabilir. Zira muzaf takdiri Arapça'da yaygın bir durumdur. Fâil ve zaman birliği şartını öne sürmeyen nahivciler dikkate alındığında ise ayet zahiri üzere وَظَمَعًا وَخَوْفًا ifadelerinin mef'ûlün leh olduğu söylenebilir. Zira A'lam eş-Şentemrî'den önceki nahivciler böyle bir şart öne sürmemişlerdir.⁵⁰ Başvurduğumuz kaynaklar bu ihtilafı ifade etmiş ancak detaylı bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁵¹

“ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاسًا يَغْشَى طَافِقَةً مِّنكُمْ”⁵² ayetinde أَمَنَةً ibaresinin mef'ûlün leh olup olamayacağı ile ilgili bir ihtilaf söz konusu olmuştur. Semîn el-Halebî; Zemahşerî ve Ebû Hayyân'ın bu konudaki ihtilafını ele alarak Zemahşerî'ye yapılan itirazın çeşitli açılardan bertaraf edilebileceğini göstermeye çalışmıştır. Farklı i'râblarda da bulunmakla beraber Zemahşerî'nin “emeneten” için tecviz ettiği bir vecih de mef'ûlün leh olmasıdır. Ancak Ebû Hayyân bu vechi zayıf kabul etmiştir. Çünkü bu durumda nasb şartı olan fiilin fâili ile mef'ûlün lehin fâilinin bir olma şartı gerçekleşmemiş olmaktadır. Zemahşerî ise el-Halebî'nin deyimiyle bu itirazı hissederek bir fiil takdir etmiştir. Böylece kelamın takdiri نَعَسَمَ أَمَنَةً şeklinde olmuştur.⁵³ Semîn el-Halebî, Zemahşerî'nin yaptığı bu takdire ek olarak أَمَنَةً'nin güvende olmak manasında olabileceği gibi, güvende kılmak manasında da olabileceğini belirtir. Bu itibarla fâil birliği takdire gerek kalmadan da sağlanmış olacaktır. Semîn el-Halebî'nin bu tespiti Zemahşerî'nin yaptığı takdire göre daha tekellüfsüz bir takdir olduğu halde müracaat ettiğimiz kaynaklarda الأَمَنَةُ 'nin güvende kılmak manasında kullanıldığına rastlayamadık; sadece hıyanetin zıddı yani sadakat manasına geldiğine dair bir ibareye rastladık. Bu manada أَمَنَةً şeklinde bir kullanım söz konusu olmaktadır.⁵⁴ Dolayısıyla bu durumda ayetin manasını Semîn el-Halebî'nin güvende kılmak manası ile anlamak mümkün gibi gözükmemektedir. Zira bir Kur'ân kâmusu hüviyetindeki 'Umdetu'l-huffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz adlı kitabında da bu manadan bahsetmemiştir.⁵⁵ Belki, hıyanetin zıddı manasında güven vermek olarak algılamak mümkün olabilir.

Zemahşerî'nin takdirini tekellüf içerdiğini düşündüğümüz için ihtimal dışı olarak düşünmekteyiz. Zira zâhir mümkün iken zâhir dışı ihtimallerin tecvizi doğru değildir. Semîn el-Halebî'nin ise ifade ettiği anlam lügat ilmi açısından mümkün gözükmemektedir. Bu durumda bahsettiğimiz anlam bağlamında mef'ûlün leh ihtimali mümkündür. Ancak bu yaygın olmadığı anlaşılan anlamı devreye sokmak yerine

⁴⁹ es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 7/31.

⁵⁰ es-Suyûtî, *Heme'u'l-hevâmi*, 2/130; Abdullah b.Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve bellî's-sedâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid - Nesîm Belîd (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2019), 408-409 (muallikinin notu).

⁵¹ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, 2/196-197; Ebû Muhammed Bahaüddin Abdullah b. Abdurrahman İbn 'Akil, *el-Müsaid 'ala Teshîli'l-fevâid*, thk. Muhammed Kamil Berekat (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1984), 1/485.

⁵² Âl-i İmrân, 3/154

⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/428; Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1992), 1/390; es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 3/444.

⁵⁴ Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firâzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Nuaym Arkasûsi (Muessesetu'r-Risâle, 2006), 1176.

⁵⁵ Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud es-Semîn el-Halebî, *'Umdetu'l-huffâz*, thk. Muhammed Basil Uyunussûd (Dimaşk: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1996), 1/123.

‘amne’in asıl anlamı dikkate alınarak ‘ame‘i mef‘ül, necasa‘i ise ondan bedel olarak almanın daha uygun olacağı düşüncesindeyiz. Bu ihtimalin dışında bu ayette zikredilmeyen ancak mef‘ülün leh olmayı tecviz etmek için öne sürülebilecek bir ihtimal de ayetin mana açısından takdirini dikkate alarak i‘râbı, bu açıdan mümkün kılacak bir takdir yapmaktır. Bu bağlamda ‘amne, aynı maddeden tamin manasında düşünülürse failerin birliği gerçekleşmiş olur ve mef‘ülün leh olma i‘râbı mümkün bir hâl olabilir. Nitekim Zemahşerî, buna benzer bir takdiri “... هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ الْبَرْقَ حَوَافًا وَظَمَعًا...”⁵⁶ ayeti için yapmıştır.⁵⁷ Ancak bu vechi de tekellüf olarak görmekteyiz.

Benzer tartışmalar “... إِذْ يُعَسِّيكُمْ النَّعَاسَ أَمْنَةً مِنْهُ...”⁵⁸ ayeti ile ilgili olarak da cereyan etmiştir. Zemahşerî, bu ayetin tefsirinde ‘amne‘nin الإيمان nin manasında da olabileceğini ifade etmiştir.⁵⁹ Zâhir olan i‘râbın النَّعَاسِ‘nin mef‘ül, مِنْهُ‘nun da hâl olarak düşünüldüğü i‘râb olduğu kanaatini taşımaktayız. Bu vecih açık bir şekilde ortada olduğu halde diğer vecihlerin bu denli önemli bir ihtilaf gibi ele alınması ve önemsenmesi i‘râbda bir aşırılık olarak görülebilir.

1.6. Mef‘ülün Leh ve Tevehhüm Üzere Atıf Durumu Üzerine İhtilaf

“... وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْ مِنَ التَّوْرَةِ وَلَأَجْلًا لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ...”⁶⁰ ayetindeki وَلَأَجْلًا ibaresinin i‘râbı ile ilgili çeşitli ihtilaflar söz konusu olmuştur. Vâhidî, وَلَأَجْلًا‘nin مُصَدِّقًا‘nın manasına matûf olabileceğini belirtmiş ve ayetteki durumun معذرةً جئته cümlesiyle benzeştiğini ifade etmiştir.⁶¹ Ebû Hayyân bu takdire karşı çıkmıştır. Zira bu takdir, ‘atf ‘ala‘t-tevehhüm الْعِظْفُ عَلَى التَّوَهُّمِ olarak bilinen atıf şekli olup ona göre bu durumda matûfun matûf aleyh ile aynı manada⁶² olması gerekir. Ancak burada böyle bir şey söz konusu değildir. Zira مُصَدِّقًا hâle delalet etmekte iken وَلَأَجْلًا talile delalet etmektedir.⁶³ Semîn el-Halebî, Ebû Hayyân‘ın yukarıdaki itirazını aktardıktan sonra, bu görüşü ileri sürenin maksadının matufun, مُصَدِّقًا kelimesinin delalet ettiği mahzûf bir illete matûf olabilmesi olabileceğini belirtir. Zira, hâl ile illetin delaleti aynı olmasa da, mana aslında yani lafzın maddesinin delaletinde ortaktır.⁶⁴

İbn Hişâm üç çeşit atıftan bahseder. Bunlardan biri de tevehhüm icabı atıf/ el- atf ‘ala‘t-tevehhümdür. İbn Hişâm‘a göre bu atfın cevâz şartı, tevehhüm edilen âmilin matûfun aleyhe dâhil olmasının sahih olmasıdır. Bu kullanımın güzel bir kullanım olmasının şartı ise bu âmilin matûfun aleyhe çokça dâhil olmasıdır. وَلَا سَابِقٍ شَيْئًا إِذَا كَانَ جَائِيًا ve لَا سَابِقٍ شَيْئًا إِذَا كَانَ جَائِيًا cümlesi ve لَا سَابِقٍ شَيْئًا إِذَا كَانَ جَائِيًا beyti bu atfa örnek verilebilir.⁶⁵ Ebû‘l-Bekâ tevehhüm icabı atıfta âmilin etkisinin ve kendisinin matûfun aleyhte bulunmadığını matûfta ise etkisinin bulunduğunu ifade ederek bu atfın manasını güzelce özetler.⁶⁶ Ebû Hayyân ve İbn ‘Akil bu atf şeklinin kıyâsî olmadığını belirtir.⁶⁷ El-‘atf ‘ala‘t-tevehhüm ıstılâhı ile el-‘atf ‘ala‘l-ma‘na ıstılâhı çoğunlukla aynı manada kullanılmıştır. Ancak farklı kavramlar olduğuna dair görüşler de ileri sürülmüştür.⁶⁸

⁵⁶ er-Ra‘d, 13/12.

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/518.

⁵⁸ el-Enfâl 8/11.

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/203.

⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/50.

⁶¹ Ebû‘l-Hasen Ali b. Muhammed Vâhidî, *et-Tefsîrû‘l-basît*, thk. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân vd. (Riyad: Câmiatu‘l-İmam Muhammed b. Suud, 1430), 5/279.

⁶² Burada nahvî mana kastedilmektedir.

⁶³ Ebû Hayyân, *el-Bahrû‘l-Muhît*, 3/168; Semîn el-Halebî, *ed-Durru‘l-masûn*, 3/202.

⁶⁴ es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru‘l-masûn*, 3/203.

⁶⁵ Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî İbn Hişâm, *Muğni‘l-lebib ‘an kütübi‘l-e‘ârib*, thk. Mazin Mubarek - Muhammed Ali Hamdullah (Beyrut: Dâru‘l-Fikr, 1998), 619.

⁶⁶ Ebu‘l-Bekâ el-Kelevî, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Misrî (Beyrut: Müessesetü‘r-Risâle, ts.), 617.

⁶⁷ Ebû Hayyân, *İrtisâfu‘d-darab min lisâni‘l-Arab*, 4/1758; İbn ‘Akil, *el-Müsaid ‘ala Teshîli‘l-fevâid*, 1/289.

⁶⁸ İbn Hişâm, *Muğni‘l-lebib ‘an kütübi‘l-e‘ârib*, 406; Muhammed İbn Yûsuf İbn Ahmed Nâzîrû‘l-ceyş, *Temhîdu‘l-kavâ‘id bi şerhi Teshîli‘l-fevâid*, thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kâhire: Dâru‘l-Selâm, 1428), 3/1248; es-Suyûtî, *Heme‘u‘l-hevâmi‘*, 3/231; Sabbân, *Hâşiyetü‘l-s- Sabbân*, 2/234. Nâzîrû‘l-ceyş’in ‘atf ‘ala‘t-tevehhüm ile ‘atf ‘ala‘l-ma‘na kavramlarının farklı olduğunu belirtmiştir. Ona göre ilkinde matufun aleyhte bir değişim olmamakta ancak ikincisinde ise kelimada bir tevile gitmek gerekecektir. Ancak Ebû Hayyân ve İbn Hişâm gibi kendisine muasır ulemanın bu kavramları müradif olarak kullanmaları ve sadece edeben Kur‘ân-ı Kerim‘de ‘atf ‘ala‘t-tevehhüm tabirini tercih etmemesi bu kavramların ilgili asırda oturmuş ve aynı şeye delalet eder şekilde kullanıldığını göstermektedir. Ancak daha önceki asırlarda ‘atf ‘ala‘l-ma‘na kavramının daha geniş anlamlarda kullanılması bu iki kavramı farklı delaleterde kullanmanın daha doğru olabileceğine işaret etmektedir. (Bkz: Ebû‘l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîrû‘l vasîti fi tefsîri Kur‘âni‘l-mecîd*, thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdul Mecûd (Beyrut: Dâru‘l-Kutubi‘l-İlmiyye, 1410), 2/277, 290.)

İbn Hişâm'ın verdiği örnekler dikkate alındığında Ebû Hayyân'ın vurguladığı mezkur atf türü için aynı nahvî manaya sahip olma şartı gözlenebilmektedir. Aslında bu şart diğer atf çeşitleri için de geçerli bir husustur. Bu açıklamalar bağlamında ayet-i kerime ele alındığında ibarede istilâhî manada bir tevehhüm üzerine atfın olmadığı dolayısıyla mef'ûlün leh olmanın doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zirâ dil açısından لمصدقا şeklinde bir tevehhüm söz konusu olmamaktadır. Bu bağlamda Ebû Hayyân'ın konu ile ilgili değerlendirmelerini daha doğru bulmakla beraber ilgili i'râbı mümkün gören birçok âlim gibi bu takdirin farklı bir kavramlaştırma ile mümkün olabileceğini de belirtmek isteriz. Nitekim Beydavî de bu vechi muhtemel i'râblar arasında sayar. ⁷⁰ün lehin “kaytlû'mefl ve âise h Âşûr nbîTâhir Muhammed ⁶⁹ olmaları hasebiyle benzer olduklarını ifade ederek bu atfı mümkün görür. ⁷¹

Zemaşşerî ولأحل ibaresini ayetin devamındaki bir ifadeye مِنْ رَبِّكُمْ بآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ'e ircâ ederek kelamın takdirininin لَكُمْ وَأَحْلِلْ لَكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ بآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ şeklinde olacağını belirtir. 'Ukberî ise وَأَحْلِلْ لَكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ بآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ vb. mahzûf bir illete matûf olduğunu ifade eder. ⁷² Ferrâ bu ayette kullanıldığı üzere vâvın şarttan ⁷³ sonra kullanılmasının Araplar'ın kullandığı bir üslûp olduğunu belirtir. Kelam, normalde örneğin إِلَى جَنَّاتِكَ لَتَحْسَنَ إِلَيْ جَنَّاتِكَ şeklinde söylenirken إِلَى جَنَّاتِكَ لَتَحْسَنَ إِلَيْ جَنَّاتِكَ şeklinde söylenilmesi hâlinde kelamın maksadının إِلَى جَنَّاتِكَ لَتَحْسَنَ إِلَيْ جَنَّاتِكَ şeklinde olduğunu; dolayısıyla bu vâvdan sonra bir fiilin idmâr edildiğini ve bu illetin artık bu mudmar fiilin illeti olduğunu belirtir. Bu üslûbun Kur'ân'da kullanımı çoktur. ⁷⁴ وَلَتَصْنَعَنَّ لِلَّهِ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ مِثْلَ الْيَوْمِ الَّذِي تَخْرُجُونَ فِيهَا وَكَذَلِكَ نُزِّيْنَا إِلَيْهَا بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ⁷⁵ gibi ayetler bu kabildendir. Dolayısıyla ona göre bu illet, kendisinden sonra takdir edilen bir fiilin illeti konumundadır. ⁷⁶ Vâhidî, Ferrâ'nın bu ayetteki vâv hakkındaki görüşünün mukham/zâitlik şeklinde olduğunu ifade ettikten sonra muhakkik âlimlerin görüşünün onun görüşünü desteklemediğini belirtir. ⁷⁷ Yukarıda Ferrâ'nın görüşünü kitabından aktardık. Doğrusu burada ikham/ziyâde kavramının mücerret manası, Ferrâ'nın görüşünü yansıtmak için yeterli değildir. Ferrâ'nın bu konudaki görüşü tercihe şayandır. Zira o, konuyu Arap dilinin bir üslûbu olarak ele alıp birçok ayetteki kullanımın da bu şekilde olduğunu ifade etmiştir. Meseleye mücerret bir ziyâde/atf mevzûsu olarak yaklaşmak yerine bir üslup olarak yaklaşmak kolaylaştırıcı ve kıyâsî bir yaklaşım olmuştur.

Benzer bir tartışma بِه فَلَوْ كُنْتُمْ بِه وَلَتَتَّظَمْنَ قُلُوبُكُمْ بِه “Allah, bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz ¹⁵³ bununla yatışsın diye yaptı” ⁷⁸ ayeti ile ilgili olarak cereyan etmiştir. İbn 'Atiyye وَلَتَتَّظَمْنَ قُلُوبُكُمْ بِه fiilinin kendisine delalet ettiği mudmar bir fiile müteallık olduğunu belirtmiş bu itibarla بَشْرَى kelimesine matûf olarak düşünmemiştir. Ebû Hayyân bunun sebebinin 'atf 'ala'l mahall için muhriz şartının gerekliliği ile ilişkilendirmiştir. ⁷⁹ İbn Hişâm 'atf 'ala'l mahallin şartlarını zikrederken muhriz şartına dikkati çeker. Birçok nahivci de çeşitli vesilelerle muhrizden bahseder. Muhriz, ilgili mahalli isteyen şey olarak tanımlanmıştır. Bizde hasıl olan görüşe göre muhrizin varlığından maksat âmilin mezkur olması ve değişmemesidir. Suyûtî, muhriz yerine mücevviz kavramını kullanır. ⁸⁰ Ebû Hayyân'a göre bu ibarede Basrîlere göre muhriz olmadığı için yani بَشْرَى kelimesini mecrûr okumayı gerektiren bir âmil olmadığı için mahalle atf için gerekli şart yerine gelmemiş ve bu yüzden de İbn 'Atiyye i'râbı atf ile ilişkilendirmemiştir. Ancak burada tevehhüm üzere atfın mümkün olduğunu söylemiştir. ⁸¹ İbn 'Atiyye bu yorumları yapmamıştır ancak Ebû Hayyân'ın tespitleri oldukça muhtemeldir.

⁶⁹ Beydavî, *Envâru't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, 2/18.

⁷⁰ Cümlede mûsned ve mûsnedün ileyh dışındaki öğelere kayıt (القيد) denmektedir.

⁷¹ İbn Âşur, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/253.

⁷² Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/365; 'Ukberî, *et-Tibyân fi i'râbî'l-Kur'ân*, 1/264.

⁷³ İlet kastedilmektedir.

⁷⁴ el-Enâm 6/113.

⁷⁵ el-Enâm 6/75.

⁷⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Kahire: Daru'l Misriyye, 1955), 1/113, 216.

⁷⁷ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, 5/277.

⁷⁸ Âli İmran, 3/126.

⁷⁹ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 1/505; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/336.

⁸⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârib*, 451; Nâziru'l-ceşş, *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâid*, 3/1396; es-Suyûtî, *Heme'u'l-hevâmi*, 3/229.

⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/336. Ancak tevehhüm üzere atfın kıyasî olmadığı dikkate alındığında bu vechi tercih etmemek daha anlamlı olmaktadır. Zira başka kıyasî vecihler varken kıyasın dışına çıkmak doğru olmayacaktır.

Semîn el-Halebî, burada Ahfeş'in görüşüne atfen vâvı zâit gören görüş dikkate alındığında وَلَتَظْمِنَنَّ'nin 'ya tealluk edebileceği ve dolayısıyla "itmi'nâ"nın illetin illeti olabileceğini belirtir. Ancak bu durumda 'ya'nın ikinci mef'ûlü kılıp tealluku fiile yapmak cümlenin anlamı açısından daha zâhirdir.⁸² Önceki ayette olduğu üzere burada da Ferrâ'nın görüşünün dikkate alınıp tercih edilebileceği kanaatindeyiz. İbn 'Atiyye'nin yaptığı takdirin de tam olarak onun görüşüne tekabül ettiğini düşünmekteyiz.

1.7. Atıf ve Mef'ûlün Lehin Mansûbiyetine Dair İhtilaf

Mef'ûlün leh ile ilgili tartışmalardan biri de harf-i cerli bir mef'ûlün lehe harf-i cersiz bir mef'ûlün lehin atıf durumu ile alakalı olarak cereyan etmiştir. Bu konu " وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِلتَّبَيِّنِ لَهُمْ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى " "Sana kitabı, özellikle ayrılığa düştükleri konuda onları aydınlatman için ve inanan bir topluluğa rehber ve rahmet olsun diye indirdik."⁸³ ayetindeki وَرَحْمَةً وَهُدًى ibaresinin i'râbı vesilesi ile tartışılmıştır. Zemahşerî, bu ibarenin kendinden önceki لَتَبَيِّنَنَّ'nin mahalline matûf olduğunu ve mansûb oluşlarının mef'ûlün leh olmaları hasebiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir.⁸⁴ İbn 'Atiyye de لَتَبَيِّنَنَّ'nin mef'ûlün leh konumunda olduğunu ve وَرَحْمَةً وَهُدًى ibaresinin de ona matûf olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵

Ebû Hayyân هدى ve رحمة'in mansûbiyetinin mef'ûlün leh üzerine olduğunu ve fâil birliği söz konusu olduğundan mansûb kılındıklarını ifade eder ve Zemahşerî'nin لَتَبَيِّنَنَّ'nin mahalline matûf oldukları yönündeki ifadesinin doğru olamayacağını ifade eder. Zira لَتَبَيِّنَنَّ'nin mahalli mansûb olmayıp, mansûb kılınması fâil birliği söz konusu olmadığından câiz olmaz.⁸⁶ Semîn el-Halebî, Ebû Hayyân'ın yaptığı itiraza karşı çıkar. Ona göre Zemahşerî mansûbiyeti mahalle atıfla ilişkilendirmemiştir. Atfı sadece cümledeki görev ortaklığı olduğundan yapmıştır. Ayrıca bu yüzden bile mansûb oldukları iddia edilse bu mümkündür. Zira Mâide suresindeki "وَأَرْجُلَكُمْ" ibaresi mahalle atıf üzere mansûb kılınmıştır. Bir "fazla" olan câr-mecrûrun mahallinin nasb olduğunda hilaf yoktur. Semîn el-Halebî ayrıca görüşü reddedilen Ebû Hayyân'ın bu konuyu ele almadığını da ifade eder.⁸⁷

154 ⁸² وَرَحْمَةً وَهُدًى ibaresinin لَتَبَيِّنَنَّ'ye matuf olması ve bu durumda i'râbının da لَتَبَيِّنَنَّ'ye tabî olması gerekmektedir. لَتَبَيِّنَنَّ ibaresinde mecrûrun mu yoksa car ve mecrûrun mu mahallinin mansûb olduğu hususunda ise ihtilaf edilmiştir. Her iki durumda da وَرَحْمَةً وَهُدًى lafza değil mahalle matûftur ki mansûb olmalarının sebebi de budur. لَتَبَيِّنَنَّ'nin mahallen mansûbiyeti mef'ûlün leh olması hasebiyle gerçekleştiği için ona tabî olan ve mahalline matûf olan هُدًى ve رَحْمَةً kelimeleri de mef'ûlün leh olmaları hasebiyle mansûbtur denilebilir. Dolayısıyla mansûb oluşlarını mef'ûlün leh olmaları ile ilişkilendirmenin doğru olmadığını düşünmekteyiz. Ebû Hayyân'ın لَتَبَيِّنَنَّ'de fâil birliği olmadığı için mansûb kılınmayacağı bu yüzden de mahallinin mansûb olamayacağı yönündeki ifadesi mahallin mansûbiyetini mef'ûlün lehin mansûb olabilme şartlarına bağladığını göstermektedir ki bizce bu doğru değildir. Zira nahivcilerin câr-mecrûrun mahallinin mansûb olduğuna dair ifadeleri, mef'ûlün şartlarından bağımsız bir hususu bildirmektedir. Ebû Hayyân aynı tartışmayı " وَهَذَا كِتَابٌ مُّصَدِّقٌ لِّسَانِ عَرَبِيًّا لِيُنذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَبُشْرَى لِّلْمُحْسِنِينَ " "Bu ise, onu doğrulayan ve zulmedenleri uyararak, iyilik yapanlara müjde olmak üzere Arap diliyle indirilmiş bir kitaptır."⁸⁸ ayeti ile alakalı olarak da yapmış ve Zemahşerî ve ona tabî olan 'Ukberî'yi eleştirmiştir. Zemahşerî, وَبُشْرَى'nin mahalline atfedildiğini zira mef'ûlün leh olduğunu belirtir. Ebû Hayyân ise mahalle atıf şartlarından, mahallin asıl itibariyle mahalle sahip olması şartının yerine gelmediğini zira mef'ûlün lehte asıl olanın mecrûr olması olduğunu ifade ederek bu i'râbı reddeder. Semîn el-Halebî ise bunun doğru olmadığını zira nahivcilere göre mef'ûlün lehte asıl olanın mansûb olmak olduğunu belirterek Ebû Hayyân'ın bu itirazını reddeder.⁸⁹

⁸² es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 3/389.

⁸³ en-Nahl 16/64.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/614.

⁸⁵ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-'Aziz*, 3/404.

⁸⁶ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/552.

⁸⁷ es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 7/250.

⁸⁸ el-Ahkâf 46/12.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/301; 'Ukberî, *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân*, 2/1155; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 9/438; es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn*, 9/667.

Bu tartışma ile alakalı başka bir ayet de “كُتِبَ أَنْزِلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَزَجٌ مِنْهُ لِيُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ”, “(Bu), kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermen için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir şüphe olmasın.”⁹⁰ ayeti olmuştur. Ebû Hayyân ayette geçen ذِكْرَى kelimesinin bir fiil idmârı ile mef'ûlün mutlak olabileceğini belirttikten sonra لِيُنذِرَ'nin mahalline de matûf olabileceğini ve bu itibarla mef'ûlün leh olabileceğini belirtir. Bu ayetteki durumun “دَعَا لِحَبِيْبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا”, “...yan yatarak, oturarak veya ayakta durarak (o zararın giderilmesi için) bize dua eder”⁹¹ ayetindeki duruma benzediğini belirtir. Zira burada mansûb hâl, mecrûrun mahalline atfedilerek mansûb kılınmıştır.⁹² Ebû Hayyân'ın buradaki açıklamaları ile bir önceki ayetteki açıklamalarının çelişik olduğu görünmektedir. Zira bir önceki ayetteki durum ile bu ayetteki durum aynı olmakla beraber farklı nahvî hükümler söz konusu olmuştur.

Zemahşerî de bir önceki ayette mef'ûlün leh olarak yaptığı i'râbı, aynı durumdaki bu ayette yapmamıştır. O, bu ayette geçen ذِكْرَى'nın mahalli (cümledeki konumu) nedir? diye yapılacak bir soruya üç harekeye de muhtemeldir diye cevap verilebileceğini belirttikten sonra nasb mahallinin fiil idmârı ile gerçekleşeceğini ifade ederek mahallin cer olması durumunun da تَنْذِرُ'nin mahalline atfindan dolayı gerçekleşeceğini ifade etmiştir.⁹³ Zemahşerî'nin nasb ihtimali için لِيُنذِرَ'nin mahalline matûf olma ihtimalini saymaması hususuyla alakalı olarak Tîbî, Zemahşerî'den bir rivayetin olduğunu belirtmiştir. Buna göre Zemahşerî'nin لِيُنذِرَ'nin mahalline matûftur dememesinin sebebi, fâil birliği şartının gerçekleşmemiş olmasıdır.⁹⁴ Semîn el-Halebî bu ayetteki durum ile alakalı bir yorum yapmamış i'râb vecihlerini özetlemekle yetinmiştir. Ayrıca 'Ukberî'nin hâl ile ilgili yaptığı bir değerlendirmeyi reddetmiştir. Netice itibarıyla kendisinden önceki mecrûra atfedilen mef'ûlün leh durumundaki kelimelerin mansûb oluşlarının car-mecrûrun mansûb olan mahalline atfı şeklinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Semîn el-Halebî *ed-Durru'l-masûn*'unda kendi asrına kadar Kur'ân i'râbı ile ilgili yapılan çalışmaları büyük bir özen ile toplamış ve bu i'râb vecihlerini titizlikle ele alarak değerlendirmiştir. O “Şeyh” olarak nitelediği hocası Ebû Hayyân'ın Zemâhşerî ve görüşleri hakkındaki değerlendirmelerini genel olarak doğru bulmamış ve eleştirmiştir. Semîn el-Halebî'nin yaptığı bu hakemliğin genel olarak adil bir hakemlik olduğu 155 söylenebilir. O, bu iki otorite ile yetinmemiş onların görüşleri dışındaki görüş ve değerlendirmeleri de ele alarak i'râb konusundaki değerlendirmelerini yapmıştır. Çalışmamız boyunca, Semîn el-Halebî'nin *ed-Durru'l-masûn* adlı Kur'ân i'râbı çalışması esas alınarak, mef'ûlün leh ile ilgili çeşitli tartışmalar ele alınmıştır. Bu bağlamda, mef'ûlün leh olma durumunda, mef'ûlün mutlakta olduğu gibi aynı kökten farklı mastarların birbiri yerine kullanılamayacağı, tâbi'lik durumu olmadan bir fiilin birden fazla mef'ûlün leh alamayacağı, lâm'ın sebebiyet bildiren bir lâm olması halinde ikinci mef'ûl olarak nitelenemeyeceği, mef'ûlün lehin izâfetinin manevi oluşu ve mef'ûlün lehin ve muallel fiilin fâilinin bir olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu hususların yanı sıra, mef'ûlün leh ve tevehhüm üzere atfı durumu, inne-enne ve sılaları ile beraber mef'ûlün leh olmaları, fikhî mezhebin i'râb vechine tesiri bağlamında mef'ûlün leh, kendisinden önceki mecrûra matuf mef'ûlün lehin durumu hususları ele alınarak incelenmiştir. Bu ve benzeri tartışmalar, klasik gramer, i'râb ve tefsir tartışmalarının geldiği boyutu göstermesi açısından önemlidir. Çalışmamız boyunca bahsi geçen ihtilaf ve tartışmalarda sunulan detaylar, dil-i'râb açısından büyük bir çaba ve titiz bir araştırmanın ürünüdür. Bu uğraş, nahiv/'ilelü'n-nahv ve i'râb açılarından oldukça anlamlı ve önemlidir. Ancak tefsir ve mana açılarından düşünüldüğünde aşırı nahvî detaylara odaklanmak, kanaatimizce belâğî anlamın ve asıl amacın ikinci plana atılmasına ve zaman zaman ana mesajın gözden kaçırılmasına neden olabilir.

⁹⁰ el-Arâf 7/2.

⁹¹ Yûnus 10/12.

⁹² Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, 5/9.

⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/86.

⁹⁴ et-Tîbî, *Hâşiyetu't-Tîbî ala'l-Keşşâf*, 6/316.

Discussions on al-Maful an-lah (the causal object) in as-Samin al-Halabi's Work Titled ad-Dhurr al-Masun

Citation: Ahmet Şimşek, "Discussions on al-Maful an-lah (the causal object) in as-Samin al-Halabi's Work Titled ad-Dhurr al-Masun", *Artuklu Akademi* 10/2 (Aralık 2023), 143-158.

Extended Abstract

as-Samin al-Halabi, a Muslim scholar who lived during the 8th century H., was an authority in various fields such as al-nahv (Arabic grammar), al-qiraa (Qur'anic recitation), al-tafsir (Qur'anic exegesis), al-fiqh (Islamic jurisprudence), and more. His exact birthdate is unknown, but he was born in Aleppo, and at an unspecified time, he traveled to Egypt, where he resided for many years, benefiting from the intellectual circles there and eventually began educating students. He passed away in Cairo in the year 756 H. as-Samin al-Halabi authored numerous works, but he is particularly renowned for his long treatise "ad-Durr al-Masun fi Ulum al-Kitabi' al-Maknun" in which he critically evaluated the interpretations of previous scholars and experts in Arabic grammar and Qur'anic studies regarding the grammatical aspects of Quranic verses. These evaluations primarily revolved around the views of his instructor Abu Hayyan, Zamahkshari, Abu'l-Baka al-'Ukbari, and Ibn 'Atiyye. And also encompassed discussions of opinions from early linguists such as al-Sibawayhi, al-Farra, and al-Ahflash, alongside others like al-Nahhas and Abu Talib al-Makki. Al-maf'ulu lah, as a form of al-mansubat can be defined as an element in a sentence for which an action is performed. Scholars of al-nahv addressed the conditions for al-maf'ulu lah to be mansub, whether it should be mansub by a letter or not, and whether it should be introduced by the letters "alef- lam." These issues led to various disputes and disagreements among Qur'anic exegesis scholars and grammar experts. In our study, we have focused on what we considered to be significant debates and disagreements related to al-maf'ulu lah. These issues were thoroughly examined, and we provided various assessments based on the literature of al-nahv and al-tafsir. When selecting these disputes, we mainly considered the author's contribution to the discussion, often by mentioning the parties involved in the dispute and how they contributed to the debate. as-Samin al-Halabi meticulously compiled and evaluated the works on Qur'anic i'rab that had been conducted until his time in his work "ad-Durr al-Masun." He paid great attention to examining these i'rab aspects carefully. He generally did not find the assessments and views of his teacher Abu Hayyan, whom he referred to as "al-Shaykh", regarding Al-Zamahkshari and he criticized his teacher. as-Samin al-Halabi's role as an arbiter can be considered a fair and impartial one. He did not limit himself to the opinions of these two authorities but he also considered other viewpoints and assessments regarding i'rab, providing his own evaluations.

Throughout the work, various discussions related to the i'rab (grammar) of as-Samin al-Halabi's "ad-Durr al-Masun" based on his "I'rab al-Qur'an" study have been addressed. Some of these discussions are as follows: In the verse "... وَنَتَّبِعُكَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ... أَصَابَهَا وَابِلٌ أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ" the i'rab of the phrase "وَنَتَّبِعُكَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ" has been a subject of controversy. In this context, it has been debated whether different verbal forms from the same root can be used interchangeably, just as they can when "maf'ulu lah" is in an al-maful al-mutlaq. The conclusion reached is that this situation does not apply to "maf'ulu lah" in this case. In the verse "فِي أَذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُجِيبٌ بِالْكَافِرِينَ" the i'rab of the phrase "حَذَرَ الْمَوْتِ" has been discussed in the context of not having a clear condition of tawabi', whether a verb can take more than one maf'ulu lah or not. In our opinion, there is no fundamental issue related to the multiplicity of al-maf'ulu lah in this verse. The verse mainly specifies the cause of the action and negates any other possible causes. Samin el-Halebî also presents some criticism while discussing the i'rab of "بِكُمْ" in the verse "وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ", citing 'Ukbari's view on the matter. According to Samin el-Halebî, the apparent meaning of "bâ" here is its primary sense, which is being a tool or instrument. Besides, it could potentially indicate

causation or al-iltibas. Samîn el-Halebî, after stating that the word "اَبْتِغَاءَ" in the verse "... وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي "اَبْتِغَاءَ" is a "maf'ulu lah" and the necessary conditions are met, mentions that, according to the valid view, the idhâfah here is pure. However, he notes that some scholars, such as al-Jarmi, al-Riyashi, al-Mubarrid, and some later scholars, have argued otherwise. Ibn Malik, in detail, provides evidence to support the view that this "al-idhafah" is pure.

In this context, it has been concluded that different verbal forms from the same root cannot be used interchangeably in maf'ulu lah as the case is in the maf'ul mutlaq, and a verb cannot take more than one "maf'ulu lah" without a clear condition of tawabi'. It has also been established that when "lam" functions as a causative "lam," it is not correct to consider it as a second "maf'ul." Additionally, it has been determined that the idhafah of "maf'ulu lah" is proper, and the agent of the verb with cause and "maf'ulu lah" are one and the same.

The discussions and controversies mentioned throughout the study reflect a significant effort and thorough research from the perspective of "language-I'rab". This linguistic and grammatical scrutiny is meaningful and important, particularly when considering "al-nahv/'ilel an-nahv" and "i'rab." However, when viewed from the perspective of exegesis and meaning, such excessive focus on grammar may potentially overshadow the "rhetorical meaning" and, in our opinion, relegate the primary purpose of the discourse to the background. At times, it could lead to a loss of focus on the intended meaning and the neglect of the overall message.

Kaynakça

- Abdulazîz, 'Atîk. *'İlmu'l-me'ânî*. Beyrut: Dâru'n-Nahda'l-'Arabiyye, 2009.
- Adalî, Mustafâ Hamza İbn İbrâhîm. *Netâicü'l-efkâr*. İstanbul: İsmailağa Yayınevi, 2019.
- Âlûsî, Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmud el-Bağdâdî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîmî ve's-seb'i'l-mesânî*. thk. Ali Abdulbari Atiyye. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- Arslan, Mehmet Nafi. "Semîn el-Halebî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017), 29-61.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Me'âlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. Riyad: Dâru Taybe, 1998.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arâbî, 1998.
- Çağmar, M. Edip. *Alıştırmalarla Nahiv*. ed. Nafi Arslan. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît fî't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab*. thk. Receb Osman Muhammed. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1998.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Esrâru'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm İbni'l-Erkâm, 1999.
- Esterâbâdî, Radiyyuddîn. *Şerhu'r-Radî 'ale'l Kâfiye*. thk. Yûsuf Hasan 'Umar, Bingâzî. Menşûrâtu Câmi'ati Kâr Yûnus, 1996.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâti vd. Kahire: Daru'l Misriyye, 1955.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Muhammed Nuaym Arkasûsî. Muessesetu'r-Risâle, 2006.
- Galâyînî, Mustafa. *Câmi'u'd-durûs el-'Arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1993.
- Gursî, Molla Salih b. Ahmed. *Haşiyetu't-Tahkîkatu'l-vefiyye*. İstanbul: Mektebetu'l-İrşâd, ts.
- Hatip, Abdülazîz. "Semîn el-Halebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/492-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hudârî, Muhammed b. Mustafa. *Hâşiyetu'l-Hudârî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003.
- 'Ukberî, Ebu'l-Beka Muhibbüddîn Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah. *et-Tibyân fî i'rabi'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1987.
- İsfahânî, Mirza Ebû Tâlib. *Haşiyetu'l-Behcetî'l-merdiyye fî şerhi'l-Elfiyye*. Zevî'l-Kurbâ, 1974.

- İbn Âşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi. *Tefsîru't-Tahrîr ve't-tenvîr*. ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulhakk b. Ğalib el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Luma' fi'l-'Arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Dâru'l-Kutubis-Sekafiyye, ts.
- İbn Hişâm, Abdullah b.Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârib*. thk. Mazin Mubarek - Muhammed Ali Hamdullah. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998.
- İbn Hişâm, Abdullah b.Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sedâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd - Nesîm Belîd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2019.
- İbn Hişâm, Abdullah b.Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî. *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*. thk. Abdulganî ed-Dakr. Suriye: eş-Şeriketü'l-Muttahide, ts.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Abdullah b.Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah. *Evdahu'l-mesâlik*. thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed Bukaî. Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn 'Akîl, Ebû Muhammed Bahaüddin Abdullah b. Abdurrahman. *el-Müsaid 'ala Teshîli'l-fevâid*. thk. Muhammed Kamil Berekat. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1984.
- İbn 'Akîl, Ebû Muhammed Bahaüddin Abdullah b. Abdurrahman. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Abdillâh et-Tâi. *Şerhu't-Teshîl*. thk. Abdurrahman es-Seyyid - Muhammed Bedevi. İmbaba: Hicr, 1990.
- İbn Ümmü Kâsım, Ebû Muhammed Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî. *Tavdîhu'l-mekâsid ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Abdurrahmân 'Alî Suleymân. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2008.
- İsâvî, Yusuf İbn Halef. *İlmu i'râbi'l-Kurân*. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 2007.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ. *el-Külliyât*. thk. Adnan Dervîş - Muhammed el-Misrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdûnî - İbrâhîm Atfîş. Kahire: Dâru'l Kutub el-Misriyya, 1964.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *Muşkilu i'râbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- 158 Nâziru'l-ceyş, Muhammed İbn Yûsuf İbn Ahmed. *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâid*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1428.
- Sabbân, Ebû'l-İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiyetü's-Sabbân*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud. *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*. Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2016.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf b. Muhammed b. Mesud. *'Umdetu'l-huffâz*. thk. Muhammed Basil Uyunussûd. Dımaşk: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1996.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Cemâlüddîn. *Heme'u'l-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'*. el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *et-Tefsîrû'l-basît*. thk. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân vd. Riyad: Câmiatu'l-İmam Muhammed b. Suud, 1430.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *et-Tefsîrû'l-vasît fi tefsîri Kur'âni'l-mecîd*. thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdul Mevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1410.
- Zemahşerî, Ebû'l Kâsım Mahmûd b. 'Amr b. Ahmed. *Tefsîru'l-keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-'Arâbî, 2002.